

Placówka dyplomatyczna Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie. Kościół i protokół przesłuchania w okresie „operacji polskiej” (1937)

Lubow Żwanko

WYDZIAŁ NAUKOWO-BADAWCZY
PAŃSTWOWA AKADEMIA WETERYNARII
I ZOOTECHNIKI W CHARKOWIE, UKRAINA
ORCID: 0000-0002-1107-449X

ABSTRACT

Diplomatic Mission of the Republic of Poland in Kharkiv, Roman Catholic Church and one interrogation record in times of the “Polish operation” (1937)

In the proposed article, the author analyzes the operating conditions of the Consulate of the Republic of Poland in Kharkiv during the so-called “Polish operation”. It was initiated in 1937 by the authorities of the Soviet Union and aimed at the extermination of the Polish minority.

Among the victims of this action in Kharkiv there were representatives of the Roman Catholic Church and Catholic parishioners, in particular priest Leonard Gashinsky tortured to death. To confirm her conclusions, the author included the record of the interrogation of the priest, which is stored in the funds of the State Archive of Kharkiv region.

KEY WORDS: Consulate of the Republic of Poland, Kharkiv, Church, “Polish operation”, repressions, priest Leonard Gaszyński

SŁOWA KLUCZOWE: Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej, Charków, Kościół, „operacja polska”, represje, ksiądz Leonard Gaczyński

Od czasu podpisania traktatu ryskiego, którego setna rocznica wypada w 2021 r., między Rzeczpospolitą Polską – z jednej strony – a Ukrainą i Rosją Radziecką – z drugiej, w Charkowie działała placówka Rzeczypospolitej Polskiej jako Poselstwo (1921–1923), Konsulat Generalny (1923–1934), Konsulat (1934–1937). Jego działalność – jedna z kart historii polskiej dyplomacji przerwana podczas reżimu stalinowskiego – jest nieodzownie powiązana z tragicznym losem Kościoła w mieście, tak samo jak i jego wiernych oraz duszpasterzy. Zamordowany ksiądz, siedemdziesięcioletni Leonard Gaszyński (1867–1937), ostatni kapłan rzymskokatolicki na Ukrainie Lewobrzeżnej pełniący funkcję administratora apostolskiego w tej części kraju i mieszkający w Charkowie, stanowi okrutny przykład tragicznej sytuacji Polaków podczas realizacji tzw. „operacji polskiej”.

Jarosław Książek, konsul generalny w Charkowie (2003–2006), podał wymowną charakterystykę funkcjonowania misji dyplomatycznej Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w okresie międzywojennym:

Działalność polskiej placówki w Charkowie była szczególna. Na jej przykładzie widać, jak trudne zadania do wykonania mieli przed sobą pracownicy polskiej służby konsularnej na Wschodzie. Dotyczyło to całego okresu ich pracy w „Kraju Rad”. Nieokreśloność, a wręcz chaos panujący

¹ J. Książek, *Powstanie i działalność Poselstwa i Konsulatu Generalnego RP w Charkowie w okresie międzywojennym*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2006, nr 2 (30), s. 131–132.

² J. Matkowski, *Ks. Gaszyński – ostatni duszpasterz Lewobrzeżnej Ukrainy*, <http://sloowopolskie.org/ks-gaszyski-ostatni-duszpasterz-lewobrzeznej-ukrainy/> [dostęp: 13.03.2021].

na Wschodzie Ukrainy na początku lat 20. stopniowo zanikał. Złudna stabilizacja zaś przeistoczyła się w stalinowską dyktaturę, która stała się narzędziem terroru miejscowej ludności oraz ograniczała możliwości naszych dyplomatów. Czynniki te bardzo niekorzystnie wpływały nie tylko na działalność konsulatów, lecz i na samo życie konsulów polskich w Charkowie¹.

Placówka w Charkowie (1921–1937) nie należała do instytucji dyplomatycznych pierwszej rangi w służbie zagranicznej MSZ Rzeczypospolitej Polskiej. Jednak działalność jej była niezwykle ważna, ponieważ jej pracownicy pełnili rolę jedynych obrońców swoich rodaków w okropnej rzeczywistości sowieckiej. Z kolei Charków był dla Polaków ważnym centrum życia religijnego: parafia katolicka liczyła około 9000 osób (1917), tutaj od 1891 r. funkcjonował kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, i po jakimś czasie miasto zostało siedzibą południowej części archidiecezji mohylewskiej².

W Państwowym Archiwum Obwodu Charkowskiego zachował się zespół spraw karnych obywateli represjonowanych przez pozasądowe organy Charkowa i obwodu charkowskiego (R-6452), który mieści 24 290 teczek z lat 1920–1999. Te dokumenty zostały przekazane do przechowywania w latach 1994–2001 Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy obwodu charkowskiego zgodnie z dekretem prezydium Rady Najwyższej Ukrainy O przekazaniu archiwalnych dokumentów KGB do Archiwów Państwowych Republiki z dnia 9 września 1991 r. W jednej z teczek (nr 2493) zachowały się dwa dokumenty wyciągające na światło dzienne fakty dotyczące ostatnich miesięcy życia księdza Gaszyńskiego. Pierwszy – Uchwała Prokuratora Charkowskiego Okręgu Wojskowego w sprawie wyboru środka zapobiegawczego wobec opata kościoła charkowskiego księdza L. Gaszyńskiego w dniu 12 sierpnia 1937 r. (strona nr 3), i drugi – Protokół z przesłuchania ks. Gaszyńskiego prowadzonego przez pracownika III działu

Kolcowa w dniach 30–31 sierpnia 1937 r. (strony nr 113–124). Te dokumenty po raz pierwszy zostały opublikowane w specjalnym wydaniu czasopisma „Z Archiwów WUCHK–GPU–NKWD–KGB” („З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”) pt. *Władza i Kościół na Ukrainie Radzieckiej 1919–1937: Kościół rzymskokatolicki pod represyjnym naciskiem totalitaryzmu* (2003, nr 2/21)³.

3 Dokumenty i materiały, „Z Archiwów WUCHK–GPU–NKWD–KGB” 2003, nr 2/21, s. 353–354, 355–361.

Te źródła historyczne, po pierwsze, dokładnie ilustrują rzeczywistość totalitarnego państwa, jakim był Związek Radziecki, w którym nie mogła istnieć żadna inna religia oprócz ideologii komunistycznej. Po drugie, pozwalają zrozumieć, dlaczego Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie nie mógł podjąć żadnej skutecznej próby w kwestii uratowania Polaków podczas „operacji polskiej”. Dokumenty w artykule zostały umieszczone w języku oryginalnym, czyli rosyjskim. Należy zwrócić uwagę na to, że podczas przesłuchania Leonard Gaszyński wspomina jeszcze dwa nazwiska polskich dyplomatów – Adama Stebłowskiego, konsula generalnego pełniącego funkcję od 8 grudnia 1928 do 26 czerwca 1932 r., i Jana Kar szo-Siedlewskiego, ostatniego konsula generalnego, który pracował w Charkowie od 1 lipca 1932 do 1 sierpnia 1934 – w kontekście Wielkiego Głodu 1932–1933, jednego z najbardziej tragicznych okresów historii Ukrainy XX wieku.

Celem badania jest wyjaśnienie, w jaki sposób funkcjonowała placówka dyplomatyczna Polski w Charkowie w czasach „operacji polskiej”, jaki był jej udział w ratowaniu Polaków, kościoła charkowskiego oraz jego księdza, i wreszcie – udostępnienia źródeł historycznych.

Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie (1934–1937). Działalność w narastającym koszmarze stalinowskim

Dnia 1 sierpnia 1934 r. w Charkowie, po przeniesieniu stolicy Ukrainy Radzieckiej do Kijowa, zlikwidowano Konsulat Generalny Rzeczypospolitej Polskiej, a jednocześnie

4 *Przemianowanie Konsulatu Generalnego R.P. w Charkowie*, „Dziennik Urzędowy. Ministerstwo Spraw Zagranicznych” 1934, nr 6, poz. 36, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/124408/edition/116830> [dostęp: 10.03.2021].

5 J. Książek, *op.cit.*, s. 148.

6 M. Kruszyński, *Z działalności konsulatu polskiego w Charkowie do początku lat 30. XX wieku* [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie. Historia i pamięć*, Z. Karpus, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008, s. 227.

7 Oddział II Sztabu Głównego (dalej: CAW), sygn. I.303.4.1833, s. 28–29.

8 A. Wasilewski, *Polskie konsulaty na Wschodzie 1918–1939*, Warszawa 2010, s. 48.

9 P. Геллетбі, *Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф*, Київ 2011, s. 258.

utworzono Konsulat: „Obszar kompetencji terytorialnych Konsulatu obejmuje obwody: charkowski, dniepropietrowski oraz donbaski”⁴. Niemcy oraz Włochy zlikwidowały swoje placówki dyplomatyczne w Charkowie⁵, a więc jednostka Polski pozostała jedynym przedstawicielstwem zagranicznym w mieście. Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie mieścił się w dość nowym trzypiętrowym gmachu przy ulicy Christiana Rakowskiego 15, której nazwę w 1936 r. zmieniono na Olmińskiego (radziecki działacz partyjny), w prestiżowej dzielnicy miasta⁶. Sąsiadami urzędu konsularnego, oprócz budynku Włosa Czubarria, przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych USRR, byli pracownicy średniego szczebla z miejscowego GPU (budynek nr 19), wysocy dygnitarze radzieccy (budynek nr 13), w budynku parterowym naprzeciwko mieszkał „stały obserwator” Konsulatu, zaś w obiekcie obok, na pierwszym piętrze znajdowało się „mieszkanie konspiracyjne GPU”⁷.

Funkcje konsułów pełnili Stanisław Sośnicki (1 sierpnia 1934 – 31 października 1936) oraz Tadeusz Brzeziński (1 listopada 1936 – 16 grudnia 1937)⁸. Ten ostatni pracował już w czasie nasilania się wielkiego terroru oraz inspirowanej przez NKWD w sierpniu 1937 r. operacji nr 00485, której celem była likwidacja „polskich grup dywersyjnych i szpiegowskich należących do Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)”. W rzeczywistości zaś ofiarami tak zwanej „polskiej operacji” zostali

wszyscy uciekinierzy polscy, wygnańcy polityczni, byli członkowie Polskiej Partii Socjalistycznej, byli polscy jeńcy wojskowi, którzy pozostali w ZSRR, i nawet obywatele sowieccy utrzymujący kontakty z polskimi placówkami dyplomatycznymi, konsularnymi, komercyjnymi oraz ekonomicznymi w ZSRR⁹.

Wspomniany okres stał się jednym z najtrudniejszych w działalności polskiej placówki w Charkowie, która też

przedtem „borykała się z problemami niewystępującymi w świecie cywilizowanym”. W tym właśnie czasie w ZSRR zaszły zasadnicze zmiany w zakresie stosunku do akredytowanych placówek zagranicznych. Zaczęła się totalna inwigilacja współpracowników, arogancka ingerencja w działalność placówek, organizowanie różnych prowokacji, uniemożliwianie pełnienia obowiązków zawodowych przez totalną izolację. Mniejszości narodowe, wśród nich też Polacy, zostały nazwane przez przedstawicieli władzy „piątą kolumną” i „potencjalnymi wrogami komunizmu”, Polska – „potencjalnym przeciwnikiem w przyszłej wojnie”, placówki zagraniczne zaś – „gniazdem szpiegów”. ZSRR usiłował zatem zminimalizować liczbę placówek zagranicznych, sięgając po różne środki: bezpośrednie (ograniczenie liczby konsulatów) oraz pośrednie (stworzenie nieznośnych warunków, w których normalne funkcjonowanie placówki stawało się niemożliwe)¹⁰.

Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie i początek „operacji polskiej”. Bezskuteczne próby ratowania kościoła

Okropnym wyzwaniem dla Konsulatu Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie stała się tak zwana „operacja polska”: w dniu 11 sierpnia 1937 r. komisarz ludowy spraw wewnętrznych Nikołaj Jeżow podpisał rozkaz nr 00485. Dokument ten *de facto* dopuszczał „polowanie na Polaków”, ponieważ „w każdej osobie pochodzenia polskiego widziano agenta Piłsudskiego lub prowokatora”¹¹. Nie spotykany cynizm „operacji polskiej” polegał na tym, że organizatorzy nie określili „normy” osób podlegających likwidacji, ponadto termin zakończenia czystki etnicznej kilka razy przesuwano (wyznaczano go na 20 listopada 1937 r. oraz 15 kwietnia 1938 r.) – operację wreszcie zakończono 17 listopada 1938 r.¹² W tym okresie w granicach ZSRR zginęło ponad 111 tysięcy Polaków¹³. „Polskich

¹⁰ R. Kuśnierz, *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRR w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)* [w:] H. Stroński, *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: praca zbiorowa*, Olsztyn–Charków 2010, s. 374–375.

¹¹ R. Kuśnierz, *Operacja Polska NKWD na Ukrainie (1937–1938)*, „Scripta Historica” 2015, nr 21, s. 179.

¹² І. Шуйський, *Останній акт трагедії: «польська операція» НКВС 1937–1938 рр. на Харківщині* [w:] *Харків і Польща: люди і події*, Харів 2006, s. 49.

¹³ T. Semik, *Operacja Polska NKWD 1937*, <https://naszahistoria.pl/operacja-polska-nkwd-1937-w-ludobojczej-operacji-zginelo-111-tys-ludzi/ar/13593670> [dostęp: 10.03.2021].

14 R. Kuśnierz, *Operacja Polska...*, s. 179.

15 *Ibidem*, s. 181.

16 О. Бажан, В. Золотарьов, *Великий терор на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви*, „Краєзнавство” 2012, № 1, s. 87.

17 І. Шуйський, *Останній акт трагедії...*, s. 50.

szpiegów” poszukiwano nawet za pomocą książek telefonicznych, z których wybierano osoby o typowo polskich nazwiskach, w nadal działających kościołach, oskarżając ich o członkostwo w POW. Mózg „mitycznej” POW, jak stwierdzono w dokumentach NKWD, znajdował się w Warszawie, w Oddziale II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Najważniejszym przedstawicielem POW na Ukrainie miał być kierownik Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Jan Karszo-Siedlewski, „który za pośrednictwem wprowadzonych do KP(b)U agentów miał kierować organizacją”¹⁴. Łącznie na Ukrainie sfabrykowano sprawy dotyczące działalności 486 „polskich organizacji faszystowskich”¹⁵.

Twórcy „operacji polskiej” w Charkowie, na czele z pełniącym obowiązki naczelnika Charkowskiego Obwodowego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego Lwem Rejchmanem, posunęli się jeszcze dalej, znacznie rozszerzając krąg osób, które należało represjonować. W rozkazie Jeżowa wskazanych było pięć kategorii Polaków podlegających aresztowaniu, natomiast w Charkowie i obwodzie charkowskim czystki etniczne dotyczyły 16 kategorii osób¹⁶. Były wśród nich mające kontakty zagraniczne, bywające w konsulacie polskim czy pochodzące ze strefy przygranicznej. W Charkowie podczas I wojny światowej znalazło się sporo polskich uchodźców, których część nie mogła wrócić do kraju albo miała krewnych w Polsce. Status stołeczny miasta pozwalał zasadniczo tym, którzy wyjeżdżali za granicę, odwiedzić najpierw Poselstwo, a później Konsulat Generalny. Zatem wytypowanie dostatecznej ilości „polskich szpiegów” nie sprawiło służbom specjalnym kłopotu. Władze USRR poparły inicjatywę charkowską w sprawie aresztowania Polaków i jesienią 1937 r. pracownicy Kijowskiego Obwodowego Zarządu NKWD wtrętili do więzienia wszystkich tych, którzy bywali w konsulacie polskim¹⁷.

Generalnie rzecz biorąc, represyjny aparat stalinowski dokonał ostrej „czystki” tak zwanych „więzi konsularnych” mieszkańców USRR – poddanych radzieckich i obywateli

państw obcych (przede wszystkim Polski i Niemiec), którzy mieli jakiegokolwiek kontakty ze współpracownikami urzędów konsularnych¹⁸. Niestety współpracownicy konsulatu byli bezradni – nie mogli pomóc, usiłowali w rzadkich tylko przypadkach ratować obywateli polskich, ofiary działalności represyjnej NKWD¹⁹.

Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie starał się okazywać wsparcie miejscowemu kościołowi. Dzięki temu świątynia, gdzie odprawiano msze do chwili likwidacji urzędu konsularnego, stała się jednym z ostatnich działających kościołów na terenie całego ZSRR²⁰. Jednak ratować księży katolickich uwięzionych w czasie wielkiego terronu placówka nie była w stanie, wszelkie próby ingerencji w sprawę sądowe okazywały się bezskuteczne. Ponadto strona radziecka zatrzymała proces wymiany więźniów politycznych między Rzeczypospolitą a ZSRR, trwający od 1924 r., kiedy to po zamknięciu kościołów można było zabrać księży do Polski²¹. Jako ostatni został uratowany charkowski ksiądz Wincenty Ilgin (we wrześniu 1933). Informacja o jego przetrzymywaniu w stalinowskich obozach i więzieniach dotarła nawet do Watykanu²². Innego – Leonarda Gaszyńskiego – uratować się nie udało.

Leonard Gaszyński (1867–1937). Krótka nota biograficzna i los kościoła w Charkowie

Leonard Gaszyński urodził się w powiecie borysowskim, pod Mińskiem (obecnie na Białorusi), w 1867 r. w polskiej katolickiej rodzinie. Mimo że był aresztowany za polskie pochodzenie, w artykule z przesłuchania jego narodowość jest określona jako białoruska. Świadczyć to może o sporządzeniu protokołu z przesłuchania podczas nieobecności więźnia. Był absolwentem seminarium duchownego w Petersburgu, a w 1893 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Został spowiednikiem biskupa Szymona Kozłowskiego, biskupa łuckiego i żytomierskiego,

18 Н. Рубльова, О. Рубльов, *Генеральне консульство Другої Речі Посполитої у Києві за доби Великого Терору (1937–1938)*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 2017, № 29, s. 369.

19 R. Kuśnierz, *Dyplomatyczne milczenie*, „Polityka” 2017, nr 38 (3128), s. 57.

20 М. Жур, *История римо-католической церкви в Харькове* [w:] *Польска діаспора в Харкові: історія та сучасність*, Харів 2004, s. 17.

21 W. Rosowski, *Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921–1939* [w:] H. Stroński, *op.cit.*, s. 284, 288.

22 І. Шуйський, *Таємниця віри. Життєвий шлях Вікентія Ільгіна* [w:] *Формування історичної пам'яті Польща і Україна*, Харів 2006, s. 301.

arcybiskupa mohylewskiego i rektora Akademii Duchownej w Petersburgu.

Następnie jako duszpasterz pracował w Mińsku, Kronsztadzie i Mohylewie. W ostatnim mieście przebywał w latach 1919–1921 i właśnie tam został pierwszy raz aresztowany przez bolszewików. Powodem było okazywanie pomocy miejscowym Polakom podczas fali repatriacji do Polski. Takie zaangażowanie pogorszyło jego stosunki z miejscową władzą. Przez to został też przeniesiony w 1922 r. do miasteczka Ługa, obecnie znajdującego się w obwodzie leningradzkim.

W 1927 r. w Charkowie został aresztowany ks. Wincenty Ilgin, a na jego miejsce przysłano ks. Leonarda Gaszyńskiego. Zajął stanowisko administratora apostołskiego, jednak trzymano to w tajemnicy. Dokumenty z tego czasu, odtajnione później, stwierdzają, że nawet polskie konsulaty nie miały potwierdzenia dotyczącego mianowania Gaszyńskiego na to stanowisko, choć w sprawozdaniach wysyłanych do Warszawy dzielono się domysłami na ten temat. We wspomnianym protokole z przesłuchania ks. Gaszyński potwierdza fakt wykonywania funkcji administratora apostołskiego. W tym samym dokumencie wspomina także o kontaktach z konsulem Tadeuszem Brzezińskim (1896–1990)²³. W latach 30. XX wieku był często śledzony i parokrotnie eksmitowany z mieszkania, które zostało przeniesione do Instytutu Pogotowia Ratunkowego.

Zgodnie z rozkazem NKWD ZSRR (ros. НКВД СССР) nr 00485 z dnia 11 sierpnia 1937 r. ks. Gaszyński 12 sierpnia 1937 r. został aresztowany pod zarzutem aktywnego udziału w organizacji kontrrewolucyjnej, rzekomo działającej przy kościele charkowskim, oraz szpiegostwa na rzecz polskiego wywiadu.

Dnia 24 września 1937 r. ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRR Nikołaj Jeżow i prokurator ZSRR Andriej Wyszynsk podjęli decyzję o rozstrzelaniu ks. Gaszyńskiego. Wraz z duszpasterzem 12 października 1937 r. zginęło 11 parafian kościoła charkowskiego, wśród nich

Weronika Astupinas, M. [imię nieznane] Lokieć, Maria Korczewska, Felicja Czajewski, W. [imię nieznane] Solarz, Maria Daniela, F. [imię nieznane] Pronewich, Anna Pulawska, Stefania Wojtycka, K. [imię nieznane] Switich i Medat Zenowich²⁴.

Po rozstrzelaniu ks. Gaszyńskiego i charkowskiego komitetu kościelnego świątynia w Charkowie została zamknięta, a parafia – zlikwidowana. Należy wspomnieć tu niezwykle bohaterstwo miejscowych katolików – 50 osób podpisało się pod petycją dotyczącą stworzenia nowej parafii katolickiej. Prawdopodobnie w ramach tzw. „operacji polskiej” zapłacili za to życiem²⁵.

Jakie były dalsze losy parafii w Charkowie? W 1947 r. władze przekazały budynek kościoła obwodowej dyrekcji filmowej. W 1991 r., po proklamacji niepodległości Ukrainy świątynia wróciła do katolików. Od 2002 r. jest katedrą pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny diecezji charkowsko-zaporowskiej. Aktualnie świątynia to centrum życia religijnego katolików i ośrodek skupiający miejscową Polonię, a budynek jest także perłą stylu neogotyckiego i zabytkiem architektury sakralnej²⁶. Dnia 22 sierpnia 1958 r. wszyscy wierni kościoła charkowskiego, na czele z ks. Gaszyńskim, byli rehabilitowani postanowieniem Sądu Wojskowego Kijowskiego Okręgu Wojskowego²⁷.

Podsumowanie

Dnia 22 czerwca 2015 r. w Charkowie na gmachu przy ulicy Maksymilianińskiej 15, będącego w latach 1924–1937 siedzibą placówki dyplomatycznej Rzeczypospolitej Polskiej, umieszczono tablicę pamiątkową ku czci ostatniego konsula Tadeusza Brzezińskiego: „Ostatnim konsulem był w latach 1936–1937 Tadeusz Brzeziński, ojciec wybitnego amerykańskiego polityka polskiego pochodzenia Zbigniewa Brzezińskiego”.

Tablica pamiątkowa to upamiętnienie wszystkich współpracowników misji poselskiej i konsularnej pełniących obowiązki na rzecz ojczyzny – Rzeczypospolitej

²⁴ *Dokumenty i materiały*, s. 383–384.

²⁵ J. Matkowski, *op.cit.*

²⁶ L. Żwancko, *Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX–XX wiek). Przegląd retrospektywny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2020, nr 113, s. 491, <https://doi.org/10.31743/abmk.10019> [dostęp: 14.03.2021].

²⁷ *Dokumenty i materiały*, s. 383–384.

Polskiej – w niezwykle trudnych warunkach politycznych i psychologicznych. Jednocześnie Konsulat nie miał żadnej możliwości ocalenia gmachu placówki, jak i kościoła przed reżimem stalinowskim – obecnie miejsca pamięci Polaków zamordowanych w czasach „operacji polskiej”.

Wybór źródeł

Dokument I

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Город Харьков, 1937 г. 12 августа. Военный прокурор Харьковского военного округа, рассмотрев материалы по делу по обвинению гр-на Гашинского Леонарда Антоновича, 1867 г. рожд. по ст.ст. 54–6 и 54–10 ч. I УК УССР и, принимая во внимание, что нахождение на свободе может отразиться на ход следствия, а потому, руководствуясь ст.ст. 143, 145 и 156 УПК УССР,

постановил:

мерой пресечения обвиняемому Гашинскому Леонарду Антоновичу избрать содержание под стражей в Харьковской тюрьме.

Копию настоящего постановления направить зам[естителю] нач[альника] 3[-го] отдела УГБ ХОУ НКВД.

Вр. Военный прокурор ХВО Нельсон

Обвиняемый

Постановление мне объявлено

Źródło: *Dokumenty i materiały*, „Z Archiwów WUCHK–GPU–NKWD–KGB” 2003, nr 2/21, s. 353–354.

Dokument II

Протокол допроса

Гашинского Леонарда Антоновича

1867 г., уроженец г. Сохневича *** Борисовского уезда (БССР), белорус, служитель религиозного культа – ксендз, генеральный викарий Харьковской окружной администрации и настоятель Харьковского костела.

В партиях не состоял, под судом не был, был под следствием в 1926 г. в г. Могилеве по подозрению в шпионаже в пользу Польши. Освобожден в виду недостаточности улик.

От 30–31 августа 1937 г.

Вопрос: Следствию известно, что на протяжении ряда лет Вы проводили активную контрреволюционную и шпионскую работу. Дайте исчерпывающие показания о всей Вашей антисоветской деятельности.

Ответ: Должен признать, что действительно, с момента возникновения Советской власти и до дня моего ареста я проводил широкую антисоветскую работу, тесно увязанную с польскими разведывательными органами. Вся моя антисоветская деятельность являлась результатом моих контрреволюционных убеждений, возникших под влиянием той среды, в которой я находился.

Октябрьскую революцию 1917 г. я воспринял враждебно и с тех пор, возлагая надежды на крах Советской власти, стал проводить активную контрреволюционную работу. Мое положение ксендза давало мне возможность широко осуществлять антисоветскую деятельность среди верующих – католиков, находившихся под моим влиянием. Прикрывая свою контрреволюционную деятельность ширмой католицизма, я постоянно внедрял в сознание верующих антисоветские идеи и ненависть к Советской власти, наталкивая их на активные контрреволюционные действия.

Проживая в период Октябрьской революции вплоть до 1919 г. в г. Кронштадте, где я был настоятелем римско-католической церкви, я систематически проводил среди прихожан антисоветскую агитацию, призывал к саботажу и срыву мероприятий Советской власти.

В 1919 г. я переехал на жительство в г. Могилев-на-Днепре и был назначен настоятелем местного

костела. Там я продолжал свою антисоветскую деятельность, направленную к подрыву Советской власти.

В Могилеве, как и в Кронштадте, я был тесно связан с Ленинградским епископом Цепляком, известным противником Советской власти, приговоренным в 1923 г. к высшей мере наказания и обмененным с Польшей.

Когда в 1919 г. началось наступление польской армии на территорию Советской Белоруссии, свою антисоветскую агитацию я проводил в духе неизбежности поражения Красной Армии и в направлении симпатий к Польше, стремясь этим создать среди прихожан настроения, благоприятствующие оккупации Белоруссии польскими войсками.

После окончания советско-польской войны я свою антисоветскую полонофильскую деятельность продолжал. В Могилеве я связался и поддерживал близкие отношения со многими помещиками-поляками, имущество коих было конфисковано Советской властью.

Многим из них я облегчил выезд в Польшу, выдавая для репатриационной миссии рекоменда[те]льные письма, в которых характеризовал этих людей как польских патриотов и хороших католиков.

Такие письма я дал: Голынскому Адаму, Поразинскому Иосифу и другим, фамилий которых я сейчас не помню.

В г. Луге, куда я переехал в 1922 г., свою антисоветскую деятельность я продолжал. Особенно же широкие размеры приняла моя контрреволюционная работа в Харькове. Сюда я прибыл в 1927 г., заняв должность настоятеля костела, вместо арестованного органами ГПУ Ильгина.

Одновременно я являлся генеральным викарием Харьковского округа, в который входили приходы: Харьков, Полтава, Кременчуг, Сумы, Нежин, Чернигов, Ромны, Курск, Орел, Воронеж.

В Харькове передо мной открылись возможности проведения широкой антисоветской работы. Этому благоприятствовало то обстоятельство, что вокруг костела концентрировалась довольно значительная группа националистически настроенных поляков, поддерживавшая через Ильгина тесную связь с польским консульством в Харькове.

При костеле существуют религиозные кружки «ружанцев» и «терциаров», которые под прикрытием религии проводили активную антисоветскую деятельность. Эти кружки, хотя формально и прекратили свое существование, но кадры их остались и продолжают свою антисоветскую деятельность. Мне известны следующие лица, входящие в состав этих кружков: Юзефа Черне, Мария Даниэль, Купрович и другие, фамилии которых я не знаю, но они мне известны в лиц

Вскоре после своего приезда в Харьков я установил связь с польским консульством. Консулом в то время был Скшинский. На протяжении 1927–1928 гг. я с ним встречался в консульстве, которое я периодически посещал, информируя Скшинского о состоянии католической общины и политических настроениях прихожан.

В 1929 г. я установил связь с новым польским консулом Стебловским и, начиная с этого времени, я уже включаюсь в активную контрреволюционную шпионскую и националистическую деятельность.

Мне приходилось со Стебловским часто встречаться, как в консульстве, так и в костеле – в закрытии. В беседах со Стебловским я выражал резкое недовольство Советской властью, говорил о том, что вместо отделения религии от государства в СССР происходит преследование религии, высказывал симпатии к Польше и надежды на приход поляков на Украину.

Стебловский развивал передо мной мысль о восстановлении Великой Польши в границах 1772 г., об

отторжении Украины от СССР путем вооруженного выступления Польши со своими союзниками против СССР.

Он говорил о том, что задача каждого патриота-поляка, проживающего в СССР, заключается в том, чтобы быть готовым в будущей схватке Польши с СССР отстоять дело польского государства. Затем Стебловский сказал, что я лично могу много сделать для Польши и всего цивилизованного человечества. Не встречая возражений с моей стороны, Стебловский развернул передо мною задачу создания широкой националистической организации среди поляков-католиков.

Он указывал на то, что из числа прихожан костела следует воспитывать польские, националистические кадры, преданные Польше и готовые к активным действиям на территории Союза в случае начала войны Польши против СССР. Эту работу, говорил Стебловский, надо проводить путем повседневной националистической пропаганды среди прихожан и отбора из их числа наиболее преданных Польше людей.

Моя роль была мне вполне ясна, и я дал согласие Стебловскому на проведение этой работы. Тогда же Стебловский поручил мне собирать лично, а также через наиболее доверенных людей из прихожан, сведения шпионского характера, касающиеся настроений населения и его отношения к Советской власти, отрицательных явлений в советской действительности, работы предприятий и советских учреждений.

Я дал согласие и на эту, разведывательную, работу.

Мы условились, что все собираемые мною сведения я буду передавать ему лично при наших встречах в костеле и консульстве, а также буду информировать его о работе, проводимой мною в деле сколачивания националистического актива среди прихожан. С того времени я и начал свою активную контрреволюционную, шпионскую работу, создавая кадры националистической организации.

Эту работы я проводил все время в самом тесном контакте с польским консульством, руководствуясь его указаниями и инструкциями. После Стебловского я был связан с новым консулом Каршо-Седлевским. С ним встречи у меня были особенно частые. Характерно, что Каршо-Седлевский посещал костел исключительно из политических соображений, т.к. будучи кальвинистом, он, по существу, ничего общего с католицизмом не имел.

Инструкции Каршо-Седлевского о моей контрреволюционной работе в основном совпадали с теми указаниями, которые мне были даны ранее Стебловским.

Он также настаивал на том, чтобы я группировал вокруг себя лиц, преданных Польше, воспитывал среди своих прихожан польские патриотические идеи и внедрял враждебные чувства к СССР. Задание проводить шпионскую работу он также сохранил в полной мере.

С отъездом Каршо-Седлевского из Харькова я связался с новым консулом Сосницким, а затем с Блажкевичем, временно исполнявшим обязанности консула и, наконец, с Бржезинским, нынешним консулом. Встречи со всеми ими происходили также в консульстве и в костеле, в помещении закрыты.

Вопрос: Какую практическую работу по заданиям польского консульства Вы провели?

Ответ: Руководствуясь заданиями польского консульства, я провел следующую контрреволюционную работу:

1. Разновременно завербовал в к[онтр]-р[еволюционную] националистическую организацию следующих лиц, из числа прихожан костела:

- 1) Зачкевича, переплетчика, проживавшего в Харькове по ул. К. Либкнехта, ныне арестованного органами НКВД;
- 2) Лебрехта, немца, электромонтера, проживающего в Харькове по Кузнечной улице;

- 3) Блажевич Антонину, преподавательницу музыки, ныне проживает где-то на Урале;
- 4) Базилевич Марию, домохозяйку, муж ее служащий какого-то склада, находятся в настоящее время на Дальнем Востоке;
- 5) Адамович Казимиру, хористку костела, ныне арестованную органами НКВД;
- 6) Войтицкую Стефанию, модистка, проживает в Харькове;
- 7) Биллер Мария (кажется), модистка, проживает в пригороде Харькова;
- 8) Скварковскую Люцию, преподавательница иностранных языков, арестована органами НКВД и отбывает ссылку в г. Уральске;
- 9) Бачинского Станислава, пенсионера, проживает в г. Харькове по Пушкинской ул.;
- 10) Локтика, слесарь, где работает – не знаю, живет где-то в районе Госпрома;
- 11) Черик Марию, занимается поденными работами, муж ее работает швейцаром в каком-то учреждении;
- 12) Пулавскую Анну, занимается поденными работами, живет в Харькове на Пушкинской улице;
- 13) Яцек Марию, модистка, муж ее арестован за связь с польским консульством и отбывает наказание. Проживает она на Провиантском переулке, рядом с польским клубом;
- 14) Чаевскую Фелицию, домохозяйка, проживает в пригороде Харькова;
- 15) Даниэль Марию, сиделка в больнице, проживает на пл. Руднева в Харькове;
- 16) Карчевскую Марию, домработница, где проживает, не знаю;
- 17) Купревич Марию (кажется), домработница. Где проживает, не знаю;
- 18) Аступинас Веронику, модистку, проживает на Колодезном пер. в Харькове;

19) Францишку (фамилию забыл), работает санитаркой где-то в больнице Харькова.

Кроме названных мною людей, мною был завербован также ряд других лиц из прихожан костела. Фамилии этих лиц я вспомню и сообщу следствию дополнительно.

Перед людьми, завербованными мною в контрреволюционную организацию, я ставил задачу вести антисоветскую агитацию, распространять польские патриотические идеи, сеять различные антисоветские слухи, собирать сведения шпионского характера и быть готовым к активным действиям в случае войны с Польшей.

Кроме того, перед каждым я ставил задачу вербовать в свою очередь в организацию антисоветски настроенных поляков.

Всем этим лицам я сообщил, что организация действует по заданиям и под руководством польского консульства в Харькове;

2. Широко используя участников созданной мною контрреволюционной националистической организации в националистической организации в шпионских целях, я систематически получал от них информацию о политических настроениях среди населения, а от отдельных членов организации, соприкасавшихся в той или иной мере с крупнейшими Харьковскими заводами, как ХПЗ, ХТЗ, ХЕМЗ – сведения о продукции, выпускаемой этими предприятиями.

Так, например, сведения о выпуске продукции и настроениях рабочих на этих заводах я получал от Яцек Марии, Биллер Марии, Горбачевского и в особенности от Круликовского, имевшего большие связи среди рабочих на Харьковских заводах.

На основе данных, получавшихся мною от участников организации, мною были переданы польским консулам Стебловскому, Каршо-Седлецкому, а затем Сосницкому ряд сведений о производстве предметов

вооружения для нужд военного ведомства на заводах ХПЗ и ХТЗ. Сообщил я также Каршо-Седлецкому, на основе данных, полученных мною при посредстве упомянутого Круликовского, о заданиях, имеющихся по ХТЗ на военный период.

Всех перечисленных мною консулов и наконец нынешнего польского консула – Бржезинского я систематически информировал о политических настроениях среди населения, об имевших место отрицательных реакциях на те или иные внутренние и внешнеполитические события.

3. В соответствие со специально получавшимися мною заданиями, я давал польским консулам Стебловскому, Каршо-Седлецкому и Сосницкому наводки на лиц из числа членов организации, коих, на мой взгляд, можно было привлечь к активной разведывательной работе, как людей наиболее преданных и подходящих в смысле их интеллектуального развития.

Такая характеристика мною была дана на Зинкевича, Лебрехта, Базилевич, Билер и Скварковскую, которые, как мне известно, и были впоследствии привлечены польским консульством к разведывательной деятельности.

Что ими было проделано конкретно в этой области, мне не известно, так как они, будучи завербованными польским консульством, поддерживали с ним контакт непосредственно, минуя меня.

Вопрос: Кто еще помимо названных вами лиц известны вам, как агенты польского консульства, ведущие разведывательную работу?

Ответ: Помимо упомянутых мною выше Зинкевича, Лебрехта, Базилевич и Билер, мне известны, как агенты польского консульства в г. Харькове, ведущие активную разведывательную работу, следующие лица:

- 1) Зенович Медат Иванович – председатель совета местной римскокатолической церкви.

Связан с польским консульством, как их агент, еще примерно с 1927–1928 гг. Судя по неоднократным, хотя и несколько сдержанным беседам Зеновича со мной, он проводит по заданиям консульства большую работу по организации контрреволюционного повстанческого подполья на селе в районах Харьковской области. Зенович часто выезжает из Харькова по заданиям консульства. В прошлом и позапрошлом году Зенович выезжал по поручению польского консульства в Белоруссию. Когда в прошлом – 1936 году Зенович возвратился из своей поездки в Белоруссию, то он лично мне рассказывал о том, что там, на селе существует контрреволюционная повстанческая организация, которая лишь ожидает подходящего момента и сигнала для поднятия восстания. С какими конкретными заданиями он ездил в Белоруссию, Зенович мне не рассказывал, но судя даже по его отрывочным и довольно сдержанным беседам со мной на эту тему, я пришел к выводу, что он был в Белоруссии для контактирования той контрреволюционной работы, которую он ведет здесь на Харьковщине.

- 2) Хелпутович – активная прихожанка местного костела, по профессии швея, проживает где-то в районе Москалевки, о ее шпионской связи с польским консульством мне известно лично с ее слов.
- 3) Яцек Мария, о которой я показывал выше, как об участнице существующей в Харькове польской контрреволюционной националистической организации. О шпионской связи Яцек с польским консульством мне известно из того факта, что летом 1936 г. она лично через меня передала для вручения консулу Сосницкому письменную информацию, содержащую

в себе материалы о неполадках по одному из крупных Харьковских заводов (по какому точно я не припоминаю).

Помимо перечисленных лиц, в свое время были связаны с польским консульством в г. Харькове и вели по их заданиям разведывательную работу – Блажевич Антонина, выехавшая примерно в 1928 г., куда-то на Урал, и Базилевич Мария, переехавшая с семьей в 1930 г. на жительство в одну из местностей на Дальнем Востоке.

Протокол мною прочитан и записан с моих слов верно, в чем и расписываюсь

Л. Гашинский

Допросил сотруд[ник] III отд[ела] Кольцов

Оригінал. Рукопис.

Źródło: *Dokumenty i materiały*, „Z Archiwów WUCHK–GPU–NKWD–KGB” 2003, nr 2/21, s. 355–361

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW).
Oddział II Sztabu Generalnego, 1833, sygn. 303.4.

OPRACOWANIA

- Dokumenty i materiały*, „Z Archiwów WUCHK–GPU–NKWD–KGB” 2003, nr 2/21, s. 353–361.
- Matkowski J., *Ks. Gaszyński – ostatni duszpasterz Lewobrzeżnej Ukrainy*, <http://slowopolskie.org/ks-gaszyski-ostatni-duszpasterz-lewobrzeznej-ukrainy/> [dostęp: 13.03.2021].
- Kruszyński M., *Z działalności konsulatu polskiego w Charkowie do początku lat 30. XX wieku* [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie. Historia i pamięć*, Z. Karpus, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008, s. 218–250.
- Książek J., *Powstanie i działalność Poselstwa i Konsulatu Generalnego RP w Charkowie w okresie międzywojennym*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2006, nr 2 (30), s. 131–154.
- Kuśnierz R., *Dyplomatyczne milczenie*, „Polityka” 2017, nr 38 (3128), s. 56–57.
- Kuśnierz R., *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)* [w:] H. Stroński, *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: praca zbiorowa*, Olsztyn–Charków 2010, s. 374–403.
- Kuśnierz R., *Operacja Polska NKWD na Ukrainie (1937–1938)*, „Scripta Historica” 2015, nr 21, s. 171–184.
- Przemianowanie Konsulatu Generalnego R.P. w Charkowie*, „Dziennik Urzędowy. Ministerstwo Spraw Zagranicznych” 1934, nr 6, poz. 36, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/124408/edition/116830> [dostęp: 10.03.2021].
- Rosowski W., *Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921–1939* [w:] H. Stroński, *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: praca zbiorowa*, Olsztyn–Charków 2010, s. 275–289.
- Semik T., *Operacja Polska NKWD 1937*, <https://naszahistoria.pl/operacja-polska-nkwd-1937-w-ludobojczej-operacji-zginelo-111-tys-ludzi/ar/13593670> [dostęp: 10.03.2021].
- Wasilewski A., *Polskie konsulaty na Wschodzie 1918–1939*, Warszawa 2010.
- Żwanko L., *Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX–XX wiek). Przegląd retrospektywny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2020, nr 113, <https://doi.org/10.31743/abmk.10019> [dostęp: 14.03.2021].

- Бажан О., Золотарьов В., *Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви*, „Краєзнавство” 2012, № 1, s. 85–101.
- Геллетбі Р., *Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф*, Київ 2011.
- Жур М., *История римо-католической церкви в Харькове* [w:] *Польська діаспора в Харкові: історія та сучасність*, Харів 2004, s. 8–20.
- Рубльова Н., Рубльов О., *Генеральне консульство Другої Речі Посполитої у Києві за доби Великого Терору (1937–1938)*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 2017, № 29, s. 361–373.
- Шуйський І., *Останній акт трагедії: «польська операція» НКВС 1937–1938 рр. на Харківщині* [w:] *Харків і Польща: люди і події*, Харів 2006, s. 49–56.
- Шуйський І., *Таємниця віри. Життєвий шлях Вікентія Ільгіна* [w:] *Формування історичної пам'яті Польща і Україна*, Харів 2006, s. 293–303.
-